

Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban

1. Bevezető gondolatok. A címben szereplő témára azért esett a választásom, mert úgy gondolom, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatásokban ez kimondva-kimondatlanul mindig jelen van, de ritkán irányul rá külön figyelem. Jelen van, hiszen a ránk maradt nyelvemlékek alapján rendszerint egy-egy korszak nyelvállapotáról kívánunk képet adni, aminek szerves része a kor beszélt nyelve is – erről viszont sokszor igen keveset, máskor úgyszólván semmit nem tudunk. Vannak persze korok, így a középmagyar kor, amikor már megjelennek olyan emléktípusok is, amelyek közelebb visznek a hajdani beszélt nyelv ismeretéhez: ilyenek a misszilisek vagy a boszorkányperek, amelyekre az utóbbi időkben több irányból is élénk figyelem irányul. Az ómagyar kor, s különösen a korai ómagyar kor vonatkozásában azonban más a helyzet. A szórványok latin oklevelekben jelennek meg, a szövegek legnagyobb részét az egyházi irodalom körébe tartoznak – első látásra így egyik típus sem kínál sok lehetőséget a szóbeliséggel való kapcsolat vizsgálatára. Úgy gondolom azonban, hogy az idevágó kutatásokban már sok általános tanulság megfogalmazódott, ami pontosan idevág; másrészt egyes részelemzések felszínre hoztak olyan konkrét, beszédes elemeket is, amelyek ezt juttathatják eszünkbe: „az angyal a részletekben lakik” (Petri György, Mosoly). Mindezen túlmenően: érdemes kérdéseket feltenni akkor is, ha több a kérdés, mint a felelet, hiszen ez viszi előre a tudományt; ezekkel viaskodva gyakran juthatunk annak a belátására, hogy a meglett válasznál is fontosabb maga a kérdés. Hadd idézzem ennek kapcsán PAIS DEZSŐ (1971: 44) örök érvényű figyelmeztetését: „A tudománynak [...] nem az a feladata, hogy megnyugtató sikerekkel, illetőleg gyakran álsikerekkel díszeljen, hanem hogy nyugtalanodjék és nyugtalanítson”.

A bevezetés további részében azt kívánom érzékeltetni, hogy a téma hányféle szállal kapcsolódik a t á r s t u d o m á n y o k egész sorához, ezek hálózatában milyen találkozási pontok rajzolódnak ki. Kiemelek ezek közül néhányat, abban a sorrendben, ahogy egymás után előtérbe kerülnek a korai ómagyar kor folyamán, a honfoglalástól a 14. század közepéig.

Az első ilyen terület az írástörténetet. Ezzel azért szükséges foglalkozni, mert a jelzett kor – a 10. századtól már bizonyosan – a magyar írásbeliség kezdetének kora, amelynek eleinte több szála van, s ezeket fontos külön-külön is számba venni. A következő terület a latin nyelv és latin írás, mely az ezredfordulótól kezdve az egész középkor folyamán elsőrendű szerepet játszik, s egészen a 19. századig meghatározó eleme a magyar műveltségnek. Természetes, hogy a latin írásból kiindulva eljutunk a magyar helyesírás-történet kezdeteinek a kérdésköréhez is. Az írás a legszorosabban kapcsolódik az oktatástörténethez, a hazai iskolákhoz és a középkori külföldi egyetemjáráshoz. Külön területként emelendő ki

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2022-re vonatkozó közgyűlésén, Budapesten, az ELTE BTK Benkő Loránd (A/428.) termében, 2023. március 24-én.

az oklevelezés, mely már az államalapítás korában kezdetét veszi, majd a hiteleshelyek, valamint a királyi kancellária kialakulásával hatalmas lendületet vesz. Az egész középkori műveltségben központi szerepet játszik az egyháztörténet s mindazok a részterületek, amelyek ennek keretében megjelennek, így a szerzetességtörténet és a liturgiátörténet.

A latin nyelvű egyházi irodalom nyomán születtek meg az első magyar szövegek, majd indult virágzásnak a későbbi századokban a magyar kódexirodalom. Éppen ezért kiemelt hangsúlyt kap számomra az irodalomtörténet, amelyben a nyelvtörténet testvértudományát látom. Egy ősmagyar szöveggel való találkozás során a legelső kérdések közé tartozik, hogy milyen rendeltetéssel született, mi a helye kora irodalmi műveltségében. Ennek ismerete nélkül a nyelvi elemzés akár öncélú gyakorlássá is válhat – ha viszont a szöveg beleágyazódik a kor művelődéstörténeti viszonyaiba, akkor a leírt szavak élettel telnek meg.

A szóbeliség és az írásbeliség viszonya egyetemes jelentőségű tudományos kérdés, nemzetközi szakirodalma beláthatatlan. Itt arra szorítkozom, hogy utalok egy-két olyan munkára, mely a téma szempontjából klasszikus mű (ONG 2010), adott esetben széles körű áttekintést ad a középkori Európáról (RANKOVIĆ–MELVE–MUNDAL eds. 2010; CHINCA–YOUNG eds. 2005), illetve a közép-kelet-európai nyelvek és irodalmak kérdésköréről (ADAMSKA 1999; ADAMSKA–MOSTERT eds. 2004). A középkori írásbeliség megközelítéséhez értékes kalauzul szolgálhatnak az Utrecht Studies in Medieval Literacy sorozat további kötetei is.

2. A magyar írásbeliség kezdetei. Elöljáróban felmerülhet egy kérdés: szükséges-e a korai ősmagyar korról szólva a Szent István előtti időszekekre is kitérni, amikor még nem következett be a nagy műveltségváltás, az európai kultúrához való csatlakozás, benne a latin ábécé átvételével? Erre a kérdésre én igennel válaszolok, ahogy ezt tettem akkor is, amikor az 1990-es évek végén megbízást kaptam a helyesírás-történeti fejezetek megírására a Magyar nyelvtörténet című Osiris-tankönyvben (KISS–PUSZTAI szerk. 2003). Saját döntésem volt akkor, hogy itt a székely írásról (hagyományos nevén: a rovásírásról) is szólok, mégpedig az ősmagyar kor tárgyalása során, mivel gyökerei odáig nyúlnak vissza (vö. KOROMPAY 2003). Éreztem persze e döntés szokatlanságát, így ezzel adtam át a szerkesztőknek az első fejezetet: „Itt van az, ami nincs: ősmagyar helyesírás-történet”. Ma is úgy gondolom, hogy ennek ott helye van.

Mikor találkozott először a magyarság az írásbeliség valamely formájával? A kezdeteket nehéz pontosan megjelölni, de annyi bizonyos, hogy a vándorlások során, tehát az ősmagyar korban erre már feltétlenül alkalma volt. A pusztai nomád népek körében nem volt ismeretlen az írás használata (vö. GYÖRFFY–HARMATTA 1997), s a fenti korszak számos írásrendszer kialakulásának a kezdetét jelenti. A magyarok számára egy hosszabb állomást jelentett (kb. a 7–9. században) a Kazár Birodalom, mely többek között arról nevezetes, hogy benne jelen volt a három monoteista vallás (a judaizmus, a bizánci típusú kereszténység és az iszlám) s ezzel együtt három írásrendszer is: a héber, a görög és az arab. Ezek együttese így már jóval a honfoglalás előtt képet adhatott a magyaroknak az írás szerepéről, sőt annak különféle változatairól is.

Ugyanebben a korban kiemelt szerepet játszik az ótörök hatás. Erre utal az *ír* és a *betű*. Az előbbi egy ’bemetsz, ró’ jelentésű ige átvétele (WOT.). Az ÚESz. szerint vitatott eredetű: 1. jövevényszó egy csuvasos típusú ótörök nyelvből ’fest’, ’ír’ jelentésben, 2. azonos az *irt* alapszavával. E két szó Esti Kornél alakját juttathatja eszünkbe, aki Kücsüknek, a török lánynak a magyar nyelv török jövevényszavaival udvarol, s a sort ezzel zárja: „hiszen ezek a ti szavaitok, s a betű is, az írás is, amelyből élek” (Kosztolányi 1994: 854).

A honfoglalás körüli időszakban érkezünk el a székely írás keletkezésének kérdésköréhez. Ennek kapcsán először is jelzem, hogy nemrégiben napvilágot látott egy rendkívüli szintézis: BENKŐ ELEK, SÁNDOR KLÁRA és VÁSÁRY ISTVÁN műve, *A székely írás emlékei* (2021).

Ez a hatalmas, több mint 900 oldalas kötet az adott írásrendszer valamenynyire hiteles emlékét közli a kezdetektől egészen a reformkorig. Valódi korpuszról van szó – ahogy a könyv latin címe is mutatja –, amely korszerű és megbízható módon közöl minden idevágó emléket (friss fotók és hasonmások formájában, átbetűzésekkel, átiratokkal, számos kéziratos munka első kiadásával és számos latin nyelvű történeti munka első magyar fordításával). Az egyes emlékekhez kapcsolódva beható elemzések világítják meg a legkülönbözőbb történeti, filológiai, művelődéstörténeti, nyelvi kérdéseket. Magam a legnagyobb elismeréssel üdvözlöm (és üdvözöltem egy ismertetésben, vö. KOROMPAY 2022) ezt az alkotást, amely nagyszerű kalauz az egyes emlékekhez, s egyben olyan szintézis, melynek eredményei meghatározó jelentőségűek a hazai tudományosságban, s remélhetőleg azzá válnak majd a nemzetközi kutatásokban is.

A székely írás történetéről VÁSÁRY ISTVÁN, a kötet szerkesztője szól az Összegzésben (831–836), mégpedig világos kérdésekre adott világos válaszok formájában. Fontosnak tartom, hogy ezek legfőbb tanulságait itt megosszam.

Ez az írás hiteles ősi írás, melynek keletkezése összefügg a magyarság steppei múltjával. Az eurázsiai „rovás”-írások körébe tartozik, forrása valamilyen kelet-európai változat lehetett. Egyes betűi megegyeznek a türk ábécé jeleivel (5 jel teljesen azonos, 10-nek a közös eredete valószínűsíthető), kettő összefüggésbe hozható a glagolita ábécé, további 4 elem pedig a cirill ábécé betűivel. Természetesen minden esetben alak és hangérték együtteséről van szó, hiszen pusztán az alaki hasonlóság semmit nem bizonyít. Fontos tudatosítani azt az alaptételt, hogy minden írás sajátos rendszert alkot, ezért tanulmányozása is csak rendszerű szemlélettel vezethet meggyőző eredményre. (Ez az a pont, amelyet a laikus íráskutatók legtöbbször figyelmen kívül hagynak, ez pedig könnyen vezethet első látásra megnyerő, de valójában téves következtetésekhez.)

Van még egy igen lényeges mozzanat: egy-egy írásrendszer megalkotásában egyének meghatározó szerepével is számolni kell. Erre a legszebb példa Cirill és Metód alkotása, a glagolita ábécé. Mindezek fényében a székely írás olyan személyek alkotása lehet, akik meglevő minták figyelembevételével egy új írásrendszert hoztak létre a magyar nyelv hangjainak jelölésére.

A keletkezés korának meghatározásához a fenti egyezések adnak fogódzót. Van egy „terminus post quem”: a glagolita ábécé megalkotása (863). Másfelől számolva azzal, hogy az államalapítással végérvényesen a latin ábécé válik a magyar

írásbeliség alapjává, a székely írás keletkezése annál feltétlenül korábbi. E kettős megközelítésben értelmezhető az alábbi kormeghatározás: 863–1000.

Van viszont egy számottevő probléma: a keletkezés feltehető kora és az első biztos emlékek felbukkanása között több évszázados hiátus van. Az utóbbiakat a székelyföldi, közelebbről udvarhelyszéki késő középkori templomfeliratok képviselik, melyek egy része (így a Vargyasi és a Homoródkarácsonyfalvi felirat) talán az Árpád-korban, közelebbről a 13. században keletkezett. Ezt figyelembe véve a fenti írásrendszer használata a korábbi évszázadokban bűvópatakszerű jelenséggént képzelhető el – amelynek során természetesen az emlékek nagyarányú pusztulásával is számolni kell, főként, ha ezek anyaga a fa volt.

Újabb kérdés az, hogy a kezdeti időszakban mennyiben volt ez az írás össz-magyar, illetve mennyiben kötődött a székelységhez. Mivel a középkorban csak a székelyek használták, keletkezése is e népcsoporthoz köthető. Ez természetesen elvezet a székelység eredetének sokat vitatott kérdéséhez is.

Végül: kik használták és milyen célra? Templomépítő kőfaragó mesterektől, néha papoktól származnak azok a többnyire pár szavas feliratok, amelyek gyakorlati üzenetet közvetítenek (például az építők nevééről). Semmi jele annak, hogy ehhez az írásrendszerhez szakrális, netalántán „pogány” (pontosabb szóval: a kereszténység előtti hitvilághoz kapcsolódó) funkció kötődött volna – mint például a rúnairáshoz. Így nincs ok annak a feltevésére, hogy a keresztény egyház üldözése okozta volna visszaszorulását, amint ezt Bél Mátyás a 18. század elején elképzelte és leírta, megalapozva ezzel egy makacs tévhitet. Sokkal valószínűbb, hogy a visszaszorulás természetes okkal, a latin ábécé térhódításával magyarázható, s ez egészen addig tartott, amíg a tudós érdeklődés fel nem ébredt iránta a humanizmus korában.

E rövid áttekintés foglalata az lehet, hogy már a latin írás átvétele előtt volt egy magyar írásrendszer, mely kultúránk keleti örökségéből nőtt ki, s gyakorlati célú rövid szövegek leírására szolgált. Érdemes egy pillanatra megállni a „gyakorlati célú” minősítésnél. Ha tudjuk, hogy a magyar középkorban az írás laicizálódása sok évszázados folyamat eredménye, s a szakemberek az erdélyi városokra nézve a 14. századtól számolnak vele (vö. JAKÓ–MANOLESCU 1987: 94–95), a két írásrendszer eltérő rendeltetésére még élesebb fény vetül. Számomra fontos azt is kiemelni, hogy a székely íráshoz nem társult irodalmi funkció.

A 10. század a magyar történelemben és művelődéstörténetben az átmenet kora egy nagy műveltségváltás felé. Géza fejedelem reálpolitikája révén mind Bizánccal, mind Rómával kiépülnek a kapcsolatok. Eleinte Bizánc hatása az erősebb: a magyarság körében az első ismert keresztény térítő Hierotheosz bizánci püspök, aki 950 körül érkezik térítő útjára. A 10. század második felében a görög–szláv kétnyelvű papok tevékenysége emelkedik ki; az egyházi élet szláv jövevényszavainak megjelenésében az ő szerepük igen fontos lehetett (vö. ZOLTÁN 2016). A magyar írástörténetbe ekkor szövődik bele egy görög szó, amely e néhány évtizedes időszaknak fontos jellemzője, s melynek nevezetes emléke a Veszprémvölgyi adománylevél (vö. SZENTGYÖRGYI 2012). Erről a szálról a Szent István-i fordulat fontossága miatt ritkán esik szó, pedig a magyar írástörténetben ennek is megvan a maga helye.

3. Szóbeliség és írásbeliség, magyar és latin nyelv viszonya általában.

Ezzel valójában az egész ómagyar kor egyik központi kérdéséhez értünk. A nyelvhasználat két fő színtere ugyanis a középkor első századaiban nyelvek szerinti megoszlást is jelent: magyar nyelvű szóbeliség és latin írásbeliség kettősségét és egyben elválaszthatatlan kapcsolatát. Latin nyelvű a 11. században meginduló egyházi irodalom, latinul írták a jogi iratokat (okleveleket, törvényeket), latinul születtek a történeti munkák (geszták, krónikák). Tegyük hozzá: volt latin nyelvű szóbeliség is, mindenekelőtt az egyházi életben, e messzire vezető kérdéskörre azonban itt nem térhetek ki.

A latin nyelv és az írás összefüggésére nézve HORVÁTH JÁNOS két gondolatát idézném. „Az írás [...] nem mint ma, betűvetést, hanem latinul írni tudást jelentett, s *deák* volt nemcsak az, aki írni tudott, hanem a nyelv is, amelyen írni szokott” (HORVÁTH J. 1931/2005: 487). – Tanulságos erre nézve a *diák* jelentésének alakulása. A szó a magyarban bolgár vagy szerb-horvát eredetű (vö. ÚESz.). A szláv nyelvekben a (bizánci) görög *diakosz* ’diakónus’ szóra megy vissza, ebből adódik az egyházi szolgálattal kapcsolatos többféle használata. Meghatározó szerepű és elterjedt a következő két jelentés: ’tanult ember’ és ’tanuló’. Mindkettő a magyarban is megvan, de hozzájuk egy új jelentés társult: a ’latin’. Ez nyelvünk egyedi sajátossága, s ahol még kimutatható (így a kaj-horvátban), ott magyar hatás eredménye. Azt, hogy az írástudás milyen sokáig a latin függvénye, ékesen jelzi egy 1711-es adat (SzT. 2: 280), mely szerint valaki „*deáktalan* lévén”, aláírás helyett egy keresztet rajzolt. Azaz: írástudatlan volt – mivel nem tanult latinul.

A másik kiemelendő gondolat: az írás „valóságos szimbólum, melynek pusztá látása is egyházi jelleg, tudósság és latinnyelvűség összeszövődő misztikumát, a »deákság« misztikumát idézi fel az egykorú írástudatlan ember sejtelmében” (HORVÁTH J., uo.). Összekapcsolódik itt egy tartalom (egyházi tanítás, tudós jelleg), egy nyelv (a latin) és egy technikai készség (az írni tudás).

Ez elvezet egy következő kérdéshez: hányan tudtak írni, illetve olvasni a középkori Magyarországon? A kettő jó ideig nem fedi egymást: olvasni többen tudtak, az írástudás eleinte tudományszámba ment (vö. HAJNAL 2008).

Pontos számokat sajnos nem ismerünk. Annyi bizonyos, hogy az ország szellemi elitje a 11–12. században mindössze 150–200 főből állt (TARNAI 1981: 15). Egy jóval későbbi időszakra, az 1470-es évekre már van egy számítás, mely VARJAS BÉLÁTÓL származik. Ő valójában arra keresett választ, hogy Hess András budai nyomdájának a tevékenysége miért szakadt félbe olyan hirtelen. Ehhez egy újabb kérdés felől közelített: mekkora vevőkre számíthatott akkor egy nyomdász, azaz (újabb kérdés): hányan tudtak írni-olvasni az akkori Magyarországon? A válasz a következő: az ország 3,5 milliós lakosságából mindössze 17–21 ezer fő, tehát mintegy 5–6 ezrelék (VARJAS 1969: 89). Ennek alapján annyi bizonyos, hogy az Árpád-korban ennek tört része tudhatott olvasni, s még kisebb hányada tudhatott írni is.

Milyen volt az átjárás a latin írásbeliség és a magyar szóbeliség között? Hogyan zajlott az egyházi tartalom közvetítése? Kiindulópontként azt a történeti ténytet emelhetjük ki, hogy Szent István elrendelte a kötelező templomba járást, valamint azt, hogy minden tíz falu építsen templomot, így a hívek már a 11. századtól vasárnapról vasárnapra találkoztak az egyház tanításával – mégpedig szóban

és anyanyelvükön, a prédikáció keretében. E tekintetben fontos információt tartalmaz egy 1100 körüli zsinati határozat, melynek értelmében nagyobb templomokban a szentleckét és az evangéliumot, kisebbekben pedig a Miatyánkot és a Hitvallást kell magyarázni (vö. MADAS 1998: 48). A *magyaráz* szó önmagában is beszédes: eredetileg latinról magyarra való fordítást jelent, elsődleges értelme tehát nem a tanult egyháziak, hanem a köznép, nem a literátusok, hanem az illiterátusok szempontját tükrözi (vö. TARNAI 1984: 270).

Az egyházi élet mellett a világi tevékenység hivatalos színterei is hasonló képet mutattak. A kettő nagyon is összekapcsolódott, mivel az egyházi és a világi feladatokat ugyanaz az egyházi képzettségű réteg látta el. A literátusok egyrészt anyanyelven prédikáltak, másrészt jogi ügyekben anyanyelven tárgyaltak az ügyfelekkel; amikor azonban írásban rögzítettek akár egyházi, akár világi szövegeket, azok nyelve értelemszerűen a latin volt.

Ha a két nyelv közötti közvetítés folyamatát a maga valóságában elgondoljuk, annak kulcsszavát az *élő szóban való tolmácsolás* adja meg: ennek állandó gyakorlata alakította ki azt a latinon nevelődött, emelkedett és mégis az élőszó természetességével ható nyelvváltozatot, amelyre külön elnevezés született: ez a *második szóbeliség*. Ezt a kifejezést TARNAI ANDOR (1981) vezette be egy minden tekintetben irányjelző tanulmányában, melynek címe: *Szóbeliség – latinság – írásbeliség*. Ebben hangzik el a következő lapidáris mondat: „A hivatásos írástudó réteg egyházi és világi szóbeliségét a középkori szóbeliség második rétegének nevezhetjük” (20). Új nézőpontot jelent ez a középkori nyelvváltozatok megközelítéséhez is: a második szóbeliségnek nevezett nyelvi rétegről azt lehet mondani, hogy „a literátusréteg csoportnyelve volt” (21).

Hogyan alakíthatunk képet a második szóbeliségről? Paradox módon az írásbeliség alapján, közelebből az Árpád-kor első magyar szövegeiből. A paradoxon csak látszólagos, hiszen ezek alkalmi lejegyzése mögött hosszú szóbeli gyakorlat állt. E gondolatkör folytatását lásd az 5. pontban.

4. Az Árpád-kori oklevelek kérdésköre

4.1. Gondolatok a jogi írásbeliség nyelvéről. A magyar nyelvtörténet felől nézve az oklevelek latin nyelvűsége az egész középkor folyamán magától értetődő jelenség. Ugyanakkor ez nem mondható ki általános érvénnyel a Magyar Királyság minden régiójáról. Történész oldalról ezt igen behatóan elemzi SOLYMOSI LÁSZLÓ (2011) írása: *Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon*.

Előljáróban néhány gondolatot emelek ki ebből, annál is inkább, mert ezek tágabb kontextusba helyezik s egyszersmind új oldalról világítják meg a nyelvtörténetből ismert jelenségeket. Szemléletének meghatározó vonása, hogy kérdéseit a soknyelvű és soknemzetiségű Magyar Királyság keretében gondolkodva teszi fel. Kutatásai arra világítanak rá, hogy a magyar anyanyelvűség közegéhez képest a helyzet sok szempontból más a német és a cseh nyelv viszonylatában, ahol igen korán megjelenik az anyanyelvi jogi írásbeliség is.

A *német nyelv* tekintetében Nyugat-Magyarország képviseli a kezdeteket. Ilyen nyelvű magánoklevelet e területre nézve már 1315-ben, majd 1318-ban

kiállítanak. A városi oklevéladás terén a német nyelv használata Sopronban 1352-ben, Pozsonyban 1360-ban veszi kezdetét, s a 14. század végére általánossá válik. Az erdélyi szászok körében csaknem száz évvel később jelennek meg hasonló emlékek; a latinról németre váltás a 16. században következik be (vö. SOLYMOSI 2011: 484–489). Különböző helyeken különböző időkben és módokon zajlanak ilyen jelenségek, de közös vonás, hogy mindez jórészt a városi írásbeliséghez köthető (uo. 493; ehhez vö. még JAKÓ–MANOLESCU 1987: 92–95).

A c s e h n y e l v (illetve szlovakizált cseh nyelv) használata Észak-Nyugat-Magyarországon, elsősorban Zsolna városában kerül előtérbe, ahol 1381-ből való az első cseh nyelvű oklevél. Zsolna középkori városkönyvében a német, majd a latin nyelv használatát a 15. század második harmadára szorítja ki a cseh (vö. SOLYMOSI 2011: 494–495).

Mind a német, mind a cseh nyelvű írásbeliség terjedése szorosan összefügg a szomszédos (osztrák, illetve morva) területek felől érkező hatással, ahol hasonló folyamatok már korábban lezajlottak. Magyar viszonylatban ilyen külső hatás természetesen nem volt.

A fentiekől eltérően a magyar jogi írásbeliségben az anyanyelv évszázadokig nem jelent meg. Ugyanakkor széles körű volt használata a szóbeliség különféle területein: „A magyar nyelvű szóbeliség és az irodalmi írásbeliség viszonylag fejlett volt. A királyi udvar, az országgyűlés, a központi és helyi kormányzati szervek és bíróságok beszélt és tárgyalási nyelve, a különféle alkalmakból és célból leteendő eskük szövege egyes városok és régiók kivételével a magyar volt” (SOLYMOSI 2011: 497).

Mi az oka annak, hogy mindez az írásbeliség szintjén nem jelentkezett? A szerző szerint több összetevővel is számolni lehet (uo. 498–500). Az egyik az egyház meghatározó szerepe a magyar oklevelezési gyakorlatban. A hiteleshelyek nálunk kiemelt szerepet játszottak, ezek az egyház fennhatósága alatt álltak, így az egyház egyetemes nyelvét, a latint használták. Ehhez járult egy olyan joggyakorlat is, mely szerint csak bizonyos pecsétek (köztük az egyháziak) voltak közhitelek. Végül újabb szempont az, hogy egy soknyelvű országban országos érvényű jogi szövegeket olyan nyelven kellett kibocsátani, amely a helyi értelmiség számára mindenhol érthető. Az értelmiség közös nyelve pedig a latin volt. Mindezzel összefüggésben igen későn, csak a 15. század végén jelennek meg a hivatali magyar írásbeliség első emlékei.

4.2. Az oklevelek és a névanyag. A magyar nyelvű szóbeliség és a latin nyelvű írásbeliség viszonya sajátosan jelentkezik a nevek területén. Érdemes először is felidézni két alapvető tény. Az oklevél jogi irat, funkciója a jogbiztosítás. A tulajdonnév elsődleges szerepe az azonosítás. Egy oklevél akkor tudja betölteni funkcióját, ha a benne szereplő tulajdonnevek a helyi lakosság számára is azonosíthatók, ehhez pedig az szükséges, hogy a nevek alakja megfeleljen a helyi névhasználatnak. (Ez az oka annak, hogy bizonyos neveket nem fordítanak le latinra, holott ezt könnyű volna megtenni.) Mindez nagy általánosságban így is van, de a valóság ennél bonyolultabb, s ennek hátterében számos összetevővel kell számolni.

Felmerül ugyanis a következő kérdés: az a mód, ahogyan az oklevélbe egy név bekerül, kinek vagy kiknek a névhasználatát tükrözi? Ezt azért szükséges fölvetni, mert minden oklevél keletkezésének hátterében legalább két (gyakran több)

közreműködő áll, s ezek találkozása során mindig számolni kell a szóbeliség és az írásbeliség, a magyar és a latin nyelvűség sajátos összjátékával.

Az egyik közreműködő az oklevélszerző, akinek a feladata adott esetben egy birtokösszeírás. Ez önmagában is többretű tevékenység; az adatok összegyűjtését, az oklevél egyes részeinek fogalmazását, a tisztázata készítését nem feltétlenül ugyanaz a személy végzi. (Az ilyen jellegű kérdéseknek igen árnyalt elemzését adja SZENTGYÖRGYI 2014.) – A másik közreműködő a helyi informátor (mai szóval: adatközlő), aki a határjárás során az egyes határpontokat megnevezi. Ebben a funkcióban is előfordulhat több személy (különösen, ha több birtokról van szó).

Az oklevélszerző és az informátor találkozása során a kommunikáció nyelve a helyi nyelv, a szóban forgó nevek is a helyi névhasználatnak megfelelően hangzanak el, viszont ezek egy latin oklevélben fognak megjelenni. Az a személy tehát, aki ezeket beilleszti az oklevélbe, valójában két nyelv között közvetít: egyfajta híd-szeropet játszik. Az oklevélbe foglalás művelete során pedig a szóbeli magyar névhasználatához képest számottevő eltérések jelentkezhetnek a latin írásbeliségben. Ezzel mind a személynevek, mind a helynevek körében találkozunk, természetesen más-más módon. Ma, amikor a magyar névtani kutatások virágkorukat élik, mindkét területről szép példák egész sorát lehetne idézni. Választásom most a helynevekre esik, a következő megfontolásból.

Az ómagyar helynévanyag feldolgozása a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén és az ott működő Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében rendkívüli intenzitással és rendkívül eredményesen folyik. Ez a szellemi műhely egységes koncepció alapján dolgozik és igen sokoldalú munkát végez; ennek köszönhetően immár több évtizede anyagközlő kötetek, folyamatosan épülő adatbázisok, változatos témájú monográfiák és nagyszabású szintézisek jelzik a megtett út mérföldköveit. Egy ilyen szintézist választottam kalauzul annak a bemutatására, hogy a szóbeliségben élő névanyagnak a latin oklevelekbe való beillesztése során (ami nem mehetett végbe zökkenők nélkül) milyen típusú megoldások alakultak ki.

A forrásul szolgáló szintézis a következő: HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, Régi magyar helynévadás (2018). E könyvben egy mintegy 60 lapos fejezet (A szórványemlékek nyelvtörténeti hasznosításának módszertani kérdései, 39–97) kitűnő forrást jelent a jelzett kérdéskör megvilágításához. A következőkben ennek szempontrendszerre és példaanyagra alapján közelítem meg az egyes eseteket, a lehetőségig tömör bemutatásra törekedve.

Mielőtt erre rátérnék, e mű számtalan tanulsága közül hadd emeljek ki egyet, amely számomra különösen emlékezetes: „A történeti nyelvészeti kutatásokat és benne a (hely)névtörténeti vizsgálatokat is mi [...] elméletérzékeny, de nem elméletfüggő tudományterületként kezeljük” (i. m. 161). Magam is úgy gondolom, hogy ha a nyelvtörténeti jelenségek funkcionális vizsgálata a cél, a különféle elméletek nézőpontjával való találkozás feltétlenül termékeny lehet. Felidézem HERMAN JÓZSEF idevágó tömör mondatát egy hajdani előadásából: „Mert az adatok soha nincsenek egyedül.”

4.3. A helynevek beillesztésének módjai

4.3.1. Latin nyelvű helynévhasználat. Már létező, az európai névhasználatból ismert formák jelentkeznek a következő helynévfajták esetében: országnevek (*Hungaria*); nagy folyók neve (*Danubius*, *Thycia*, *Morosius*), országos jelentőségű városok neve (*Quinqueecclesiae*, *Sabaria*). E jelenség hátterében meghatározó szerepe van a nyelvi presztízsnak. Mivel a Kárpát-medence legnagyobb presztízssű nyelve a latin, a kiemelkedő jelentőségű helyekre latin nevükön utaltak, mely nevek gyakran már az ókorban is éltek.

Más esetekben maguk az oklevélszerzők konstruálják meg a latin névformát. Ezzel találkozunk egyes régiók megnevezésében (*Transsylvania*; *terra Transdanubialis*), továbbá az egyházi helynevek körében, ahol a patrocíniumokból alakult településnevek rendszerint latinul vannak megadva (*in Sancto Andrea*). Különösen feltűnő, hogy bizonyos helyekre, mint a mai Pannonhalma vagy a Margit-sziget, a középkori oklevelek kizárólag latinul utalnak (*Mons Pannoniae*; *insula Sanctae Mariae* stb.), így az akkori magyar névhasználatra nincs is közvetlen adat.¹ A latin névformák választása ilyenkor is a presztízsből adódik; a latin nyelvnek az egyházban betöltött szerepével függ össze. – Latin nevek megkonstruálásának az is kedvezett, ha bizonyos névformánsok szemantikai áttetszőségeit mutatnak. Ezzel magyarázható, hogy a *-falu*, *-falva* utótagú településneveket jellemző módon a latin *villa* szóval alakult formák adják vissza (Diákfalva: *villa* Dyak). Ha egy-egy településnévben a *Kis-*, *Nagy-*, *Alsó-*, *Felső-* stb. jelzők szerepelnek (gyakran párosával), ezeket is rendszerint latinul adják meg: *parvus*, *magnus*, *inferior*, *superior*. Ritkábban egy-egy településnév teljes fordításával is találkozhatunk (*Asszonyvására: de Foro Regine*); e példa a vásártartó helyek jelentőségét mutathatja. – Végül latin képzők, illetve latin esztétizáló szavak is járulhatnak magyar nevekhez. Az előbbieket főként egyes megye- és városnevekhez (*Chonadiensis*, *Byhoriensis*) és városnevekhez (*Jauriensis*, *Agriensis*), melléknévképzői szerepben. A helynevek latin deklínálása olyankor jelentkezik, ha a magyar névalak ehhez kedvező alapul szolgál. Annak alapján, hogy a latinban az *a*-ra végződő névszók az első deklínációba tartoznak, egyes *a*-ra végződő magyar helynevek is ebbe illeszkednek bele (*apud Budam*, *ad Almam*). (A latin nyelvű helynévhasználat kérdésköréről: OFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52–76; a szakirodalmi előzményekből vö. különösen: OFFMANN 2004; SZENTGYÖRGYI 2010.)

A fenti anyagban figyelemreméltó a benne érvényesülő skaláris jelleg: a sor a létező latin nevektől a latinosított szövegekig tart. Másrészt igen érdekes, hogy a gyakoriság, a típusok ismétlődése mennyire kedvez bizonyos sablonok kialakulásának (vö. a szemantikai áttetszőség adatait). Végül felmerülhet a kérdés, hogy a korábban említett azonosító funkció nem szenved-e csorbát a latin névalak használatára miatt. Erre azt mondhatjuk, hogy ilyenkor nem, mivel jórészt mindenki által ismert, jelentős helyekről van szó. Egy országnév is helynév és egy határpont neve is az, de a beszélők névismerete szempontjából ezek más-más fajsúlyú elemek.

¹ HAADER LEA egy magyar nyelvű levélben, melyet az 1520-as évek elején írhattak, a következő helymegjelöléssel találkozott: „Elena priorissa Nyulak szigetéből, te kegyelmed nénye” (vö. HAADER 2019: 430). Köszönöm ezt a tanulságos adalékot.

4.3.2. Szöveg és szórvány kapcsolata. A most következő esetek abban térnek el az előzőktől, hogy egy-egy magyar névalak a maga eredeti (nem latinositott) formájában kerül be egy latin oklevélbe. E probléma megoldására különféle eljárások születtek.

Ilyenek mindenekelőtt a megnevezőszós szerkezetek, melyek latinul jelzik előre, hogy a helyi lakosság nyelvének megfelelő névalak következik (*predium quod vulgo vocatur Mogos*). Ezzel a körülírással, idézetszerű jelleggel függ össze a latin mondásigék (*voco, dico*) és adverbiumok (*vulgo, vulgariter*) használata; ezek egy-egy szövegen belül nemegyszer változatos módon variálódnak is. Az ilyen szerkezetek funkciója kettős: egyrészt kiemelik a nevek nyelvi jellegét, másrészt a tartalmi kiemelést is szolgálják, jellemző módon az első említéskor.

Egy újabb típust alkotnak az *apozíciós szerkezetek* (a latin grammatikai terminushoz vö. SZENTGYÖRGYI 2009a). Ezek jellemzője, hogy a helynévfajtára egy latin közszó utal, s ezt követi a név (*fluvius Keres*). A helynévfajta jelzése különösen fontos a többjelentésű helynevek esetében, gyakori ugyanis, hogy egy település a mellette folyó vízről kapta a nevét, nem mindegy tehát, hogy mikor melyikről van szó (*villa Cumlous; ad rivum Kumlovs*).

Különleges esetként azzal is találkozunk, hogy egy bizonyos helynévfajta megjelölésére magyar közszó használatos a latin szövegben. Jellegetes példa erre a *patak* (*Ad vnum patak quod vlgo vocatur Er*) és a *bérc* (*ad unum Berc qui uulgo Eregeteuhyg uocatur*). Az oklevélszerzők úgy bánnak ezekkel a magyar földrajzi közszókcal, mintha latin elemek volnának; még a megnevezőszós szerkesztésmód is azonos. De talán kevés is a „mintha”; egy szellemes és merész fogalmazásmód szerint „olykor szinte a latin szöveg magyar jövevényszavaként viselkednek” (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 91). Az előbbi közszók nyelvi helyzetével rokon egyes faneveké is (*tölgy, bükk, nyár*), melyek használata ráadásul Horvátország vagy Szlavónia területére vonatkozó oklevelekben is sűrűn előfordul – ahol a lakosság anyanyelve nem magyar, hanem szláv. Ilyenkor az oklevélszerző nem is két, hanem három nyelv között közvetít; ezen belül a magyar fanevek az általa használt latin szókincsbe tartoznak.

Végül előfordulnak magyar grammatikai elemek is latin szövegekben. Ilyen a *reá* névutó (mely a Tihanyi alapítólevélben *Mortis* birtok határleírásában 8-szor is szerepel), ilyen a *-ra/-re* rag vagy a *-nak/-nek* (vö. Anonymus híres adatát: *Tosunec*). Vajon mikor tekinthetők ezek élőnyelvi (az informatortól származó) formák lenyomatának, és mikor az oklevélszerző által beiktatott elemeknek? Ez mindig külön elemzést kíván. A legnevezetesebb magyar szórvány (TA.: *ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea*) olyan mértékben elüt – már hosszúságánál fogva is – az Árpád-kori helynévtípusoktól, hogy ilyen formában minden bizonnyal az oklevélszerző alkotása. (A szöveg és szórvány kapcsolatának kérdésköréről: HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 76–95; a szakirodalmi előzményekből vö. különösen: HOFFMANN 2004; SZENTGYÖRGYI 2010.)

A fenti megoldások több szempontból is figyelmet érdemelnek. Első helyen azt emelném ki, hogy a nem latinosítható magyar nevek beillesztéséhez szükség volt valamilyen kötőanyagra, illetve (más metaforákban gondolkodva) egyfajta foglalatra, keretre. Az oklevélszerzők különféle nyelvi eszközökkel „bekeretették”

e neveket, hogy felmutassák sajátos jellegüket, s egyszersmind lehetővé tegyék beillesztésüket. Újabb lényeges vonás, hogy a szóban forgó „keret” jórészt latin, de néha magyar elemekből is állt. A hazai gyakorlatnak ez érdekes jellemzője. Végül mindez arról is tanúskodik, hogy a szóbeliségben élő nevek írásos rögzítésére jellegzetes oklevélírói szabályok, sőt sablonok alakultak ki, melyek valójában a két-nyelvűség, esetenként a többnyelvűség közegében érvényesültek. Ez azt is jelenti, hogy a kérdéskör egésze a történeti szociolingvisztika hatókörébe is beletartozik.

5. Az első magyar nyelvű szövegek világa

5.1. A szóbeliség és az írásbeliség határán. Ez a szempont kulcsfontosságú elemként van jelen az Árpád-kori magyar szövegekkel foglalkozó irodalomtörténeti munkákban (vö. HORVÁTH J. 1931/2005: 535; TARNAI 1984: 229–231; MADAS 2002: 83–125, 2007 stb.). Külön hangsúlyt kap a Halotti beszéd esetében, melynek háttérében egy latin prédikáció áll – a magyar szöveg azonban ennek nem fordítása, hanem szabad tolmácsolása, adaptációja. A kettő más-más hallgatóságnak szól: a tudós jellegű, hosszabb latin temetési beszéd a művelt egyháziaknak, a magyar nyelvű pedig a köznépeknek (vö. TARNAI 1989). Az, hogy a Halotti beszéd nyelvezete olyan választékos és emelkedett, a latin egyházi irodalom alakító hatásának köszönhető, az pedig, hogy egyszersmind eleven és természetes is, az élőszóban való tolmácsolás állandó gyakorlatával függ össze. Írásba foglalására nézve több árnyalt vélemény hangzott el: sokszor elmondták, amíg valaki írásban rögzítette (HORVÁTH J. 1931/2005: 532–533); elsődleges a szóbeli használat, de a szöveg ilyen formában mégis inkább írásműként születhetett, persze élőszóbeli felhasználásra szánva (BENKŐ 1980: 28, 30); hosszú szóbeli használat után azért volt érdemes beírni egy papi szerkönyvbe, majd bemásolni annak egy újabb példányába is, mert gyakran szükség volt rá (MADAS 2007: 62). Az Ómagyar Mária-siralom kapcsán szintén feltehető, hogy voltak előzményei. „Ily könnyűség azonban gyakorlatra vall” – írja HORVÁTH JÁNOS (1931/2005: 536), ki is fejtve, hogy annak, ami itt kifejeződik, „forognia kellett már magyar ajkakon”, mielőtt egy igazi költő a verset megalkotta.

Az egész emléksoportra mind a nyelvtörténet, mind az irodalomtörténet oldaláról évtizedek óta élénk figyelem irányul. A mi tudományterületünkön átfogó elemzést szentelt a Halotti beszédnek BÁRCZI GÉZA (1982), akinek posztumusz könyve a nyelvi rendszer történetéhez ma is alapvető forrás. Szemléleti megújulást hozott BENKŐ LORÁND monográfiája, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei (1980), melynek fontos elve az eredeti példányok és a másolatok korának következetes megkülönböztetése, ezzel összefüggésben a négy emlékek mint emléksoportnak a tágabb értelemben vett szinkroniában való elhelyezése (25–26), továbbá – témánk szempontjából kiemelt módon – a szóbeliséggel való kapcsolat erőteljes hangsúlyozása (28–32). A fenti anyagnak újabb feldolgozást adja A. MOLNÁR FERENC kötete, A legkorábbi magyar szövegeimlékek (2005) melyben az egyházi szó- és kifejezéskincs elemeire különösen nagy figyelem irányul. Mindezeknek a műveknek köszönhetően az Árpád-kori szövegekről alkotott kép néhány évtized alatt jelentősen átalakult.

Az irodalomtörténetre térve: több munka is kiemelten foglalkozik a prédikáció-műfajjal, mely a középkori magyar irodalomban különlegesen fontos szálként

jelenik meg. TARNAI ANDOR (1981: 17) így ír a prédikációs gyakorlatról: „ha tízezerszámra írtak okleveleket, százezrekre mehet a falusi és városi templomokban, a rendházakban és a püspöki katedrálisokban elhangzott beszédek száma”. Ebben a gondolatban az az új és rendhagyó, hogy ezúttal nem a kódexirodalom, hanem a szóbeliség felől közelít. Amit mond, annak igazsága könnyen belátható, ám (saussure-i fordulattal élve) következményei megszámlálhatatlanok. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a ránk maradt írott emlékek háttérében nemcsak a korai ómagyar korban, hanem az egész ómagyar kor folyamán számolni kell a szóbeli hagyományozódás meghatározó szerepével.

A fenti témakör irodalma azóta több monográfiával is gazdagodott, vö. MADAS EDIT, Középkori prédikációirodalmunk történetéből (2002); BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES, Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei. A Pray-kódextól az Érdy-kódexig (2021). A Halotti beszéd mellett a külön szövegegységnek tekinthető Halotti könyörgésre is egyre nagyobb figyelem irányul (vö. BARTÓK 2019; SZENTGYÖRGYI 2019). Maga a Pray-kódex már évek óta több tudományterületet mozgósító intenzív munkálatok középpontjában áll. – Az Árpád-kori magyar szövegekkel kapcsolatban radikális felfogást vall HORVÁTH IVÁN (2015), aki szerint a fennmaradt emlékek mind autográf kéziratok; magyar szövegek írásban való áramlásával, azaz másolásával az 1410-es évekre tehető „abszolút olvasáshatár” előtt nem lehet számolni. E nézettel szemben többféle érv is elhangzott, a viták azonban főként szóbeli előadás, hozzászólás vagy személyes levelezés formájában zajlottak. Egy korábbi írásomban (KOROMPAY 2006) magam így tettem fel a kérdést: mit képvisel az, ami ránk maradt? Rövid és határozott válasz erre nem adható; a jelen tanulmánynak sem célja ezt a szálát továbbvinni.

A következőkben az egyes emlékek közül az Ómagyar Mária-siralomról szólok majd kissé bővebben. Előtte azonban jelzem, hogy bizonyos szövegek kapcsán válaszra váró kérdések, lezáratlan viták is vannak. Ez áll a Königsbergi töredék és szalagjai keletkezésének korára, melyről lassan 15 éve két párhuzamos nézet él: az egyik szerint az emlék eredetije (nyelvállapota alapján) a 12. század végén vagy a 13. század elején keletkezett (BENKŐ 1980: 26); ugyanígy vélekedik a szöveg legkorábbi rétegéről SZENTGYÖRGYI is (2009b: 412–415); a másik vélemény szerint nemcsak a kódex, hanem az ahhoz tartalmilag kapcsolódó magyar szöveg is a 14. század közepe és 1392 közötti időszakban jött létre (TÓTH PÉTER 2009: 117). A két utóbbi publikáció pontosan egy időben, 2009 őszén látott napvilágot. Közülük az egyikben elhangzik az a nézet is, hogy a Töredék valójában vers, mégpedig az előbbi datálás alapján az első magyar vers(töredék) (vö. SZENTGYÖRGYI 2009b: 415–426). E két írás megjelenése után feltett szándékom volt egy kerekasztal megszervezése különféle szakemberek bevonásával a fentiek megvitatására, a terv azonban másképp alakult, s a vita elmaradt. Jó lenne ezeket a fontos kérdéseket újra napirendre tűzni. Ugyancsak helyes lenne nagyobb figyelmet szentelni a Gyulafehérvári soroknak, hiszen ez esetben három magyar prédikáció vázlatával találkozunk (a kódex sermőiről vö. MADAS 2002: 197–218), s ez a szóbeliség szempontjából különleges eset. Megosztanám ezzel kapcsolatban a Pais tanár úr által használt familiáris megnevezést: „Gyulafehérvári slágvortok”.

5.2. Az Ómagyar Mária-siralom néhány kérdése. Választásom azért is esett erre a szövegre, mert felfedezése 1922-ben történt, így a mostani időszakban ennek 100. évfordulójára emlékezünk. Főként arra a kérdésre próbálok választ keresni, hogy miként élhetett ez a vers a maga korában, milyen lehetett a kapcsolata a szóbeliséggel. VIZKELETY ANDRÁS (2007: 72, 2009b) azt emeli ki kiindulópontként, hogy a 11. századtól kezdve Európában virágzásnak indult egy új Mária-kultusz, melyben az individuális érzelmek kifejezésformái egyre nagyobb szerepet kaptak. Egy-egy ilyen vers a mise liturgiájába is bekerülhetett: elhangozhatott a szentlelkét követően énekelt lírai betétként szekvenciák formájában, másfelől része lehetett passiójátékoknak is. Fontos mozzanat, hogy nem „zárt”, hanem „nyílt” szövegekről van szó, amelyek szabadon variálódhattak, tovább is terjedtek, s még a lovagi-udvari költészet világába is beszüremkedtek.

A magyar vers történetével kapcsolatban a kép a következő elemekből áll össze. Maga a Planctus a 12. század vége felé keletkezett; szerzője egy párizsi Ágoston-rendi szerzetes, Godefridus de Sancto Victore (†1194 k.). A latin vers Európa-szerte elterjedt, több ezer írott variánsa ismeretes. Hamarosan megjelentek az anyanyelvi változatok is, először német földön. Európai viszonylatban igen korainak számít az Ómagyar Mária-siralom is, melynek szövege a 13. század első felében vagy közepén keletkezhetett. A latin kódex a 13. század harmadik negyedében jött létre; törzsanyaga Domonkos-rendi szöveghagyományt őriz, mely az észak-itáliai Orvietóban alakult ki. Nem sokkal később Magyarországra került, s az itteni használat során (melyre biztos jelek vallanak) a 13. század utolsó negyedében írhatták bele a magyar verset. A kódex már a középkorban elkerült Magyarországról; 15. századi újrakötése Pettaura utal (ma Pruj, Szlovénia), mely az Itáliába vezető út fontos állomása. Innen kezdve semmit nem tudunk róla egészen 1910-ig, amikor Toscanában felbukkant. (Mindezekhez vö. BENKŐ 1980: 25, 26, 30; VIZKELETY 1986, 2007, 2009a, 2009b; MARTINKÓ 1988.)

A fentiek nyomán a következő kérdést tenném fel: ha a kódexnek volt magyarországi használata (márpedig volt, az előbbieik alapján esetleg 150 évig is), akkor a magyar vers milyen funkcióban élhetett? VIZKELETY ANDRÁS (2007: 77) azt hangsúlyozza, hogy „nyelvében, szerkezetében, a kódexben betöltött »helyértéke« szerint elszakadt a liturgiától”. Közvetlenül e mondat után idézi a német nyelvű párhuzamokat (a középkor végéig 90 verses Mária-siralom ismeretes), melyek egy részéről kiderül, hogy passiójátékok betétfének szánták, más részüket pedig magánáhitatosság céljaira állították össze. Ez utóbbi irány, az olvasmány-rendeltetésű szöveg gondolata HORVÁTH JÁNOS (1931/2005: 535) elemzésében is megjelenik. De van-e alap annak a feltevéséhez, hogy a szöveg szélesebb körben is terjedésnek indult?

Ezen a téren egészen új kutatási terület nyílt az archaikus népi imádások felfedezésével, melyeket egy kivételesen bátor kutatónak, ERDÉLYI ZSUSANNÁNAK köszönhetünk.² Ő 1968-ban, egy népzenei gyűjtés során találkozott

² Gyűjtésének négy, egyre bővülő kiadása: *Hegvet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádások*. Somogy Megyei Könyvtár, Kaposvár, 1974; Magvető Kiadó, Budapest, 1976; Kalligram, Pozsony, 1999; uo. 2013. Az imák számozása ezekben megegyezik, így az alábbiakban a sorszámra utalok. A szövegrészletek közlésmódjában a mai helyesírást követem.

egy olyan szöveggel, amelyet még sohasem hallott. Ez nem hagyta nyugodni (gondoljunk PAIS DEZSŐ-re!); elszánt kutatásba kezdett, melynek során kiderült, hogy egy új műfajjal találkozott, amely valójában igen régi: kezdetei a középkori ferences lelkiség világába vezetnek vissza, emellett mágikus elemek is találhatók benne, így a ráolvasásokkal is rokon. (Mágia és misztika nem zárja ki egymást – vallotta ERDÉLYI ZSUZSANNA.) A műfaj alapvető vonása, hogy a szóbeliségben maradt fenn évszázadokon át, és – ami szintén figyelemreméltó – nők adták tovább egymásnak nagyanyáról unokára napi imádság formájában, az egyház tudtán kívül.

PAIS DEZSŐ volt az, aki azonnal felfigyelt az imák és az ÓMS. közötti szövegszerű párhuzamokra, amint erről már az 1970-ben tartott első tudományos ülésszakon szólt. Közülük a legizgalmasabb az „*ihá megaliván*” fordulat, melyet egy 18. század elején lejegyzett kézirat őrzött meg: „*abban üldögét boldogságos Szűz Mária, / áldott Jézus Krisztusnak dicsőséges szent anyja, / ihá meg aliván, / szíve szomorodván*” (Memorialis, 112.). A kiemelt, szövegromlást mutató szavak PAIS szerint (1971/2011: 108) az ÓMS. következő részletével hozhatók összefüggésbe: „*te véröd hullatja én junhom alélatja*”. Az *ih* és a *jonh* egymás alakváltozatai, a fenti szerkezet jelentése tehát: ’*lelke elalélván*’.

Egy második példakört magam állítottam össze különféle imák középső szakaszából, ahol a Passió egyes elemei jelennek meg párbeszédes, gyakran verses formában: „*Vasszegekkel át van verve*” (202.); „*Kőoszlophoz kötözik, / Vasdárdával szurkálják*” (128.); „*Vaslancokval kötöztek, / Vasdárdákval liggattak, / Vaskesztyűkvel csabbottak*” (162.) Feltűnő az ÓMS. alliteráló szavaival való egyezés, vö. „*készerűen kínzatul / vas szegekkel veretül*”; különösen feltűnő az az egybecsengetés, mely a szerkesztésmód és a versritmus tekintetében jelentkezik – több mint 700 évvel az ómagyar vers keletkezése után.

A harmadik példát ismét PAIS DEZSŐ (1971/2011: 110) nyomán idézem. Az imák „*Szent Világ Úrjézus Krisztus*” típusú fordulataiban „*nagyon korai vallásos stílusmozzanatokra való visszahajlás*”-t lát. Ennek kapcsán az ÓMS. nevezetes figura etymologicájára utal: „*Világ világa, virágnak virága*”, majd azt jelzi, hogy az evangéliumból ismert „*Ego sum lux mundi*” mondatot a 15. századi Müncheneri kódex így adja vissza: „*En vagyok e világnak világa*” (Jn 8,12). Ez a szerkezet ugyanilyen formába többször is előfordul e kódexben, vö. „*menyé ideiglen e világban vagyok, e világnak vagyok világa*” (Jn 9,5); továbbá: „*Tü vattok e világnak világi*” (Mt 5,1). – Az egyezés azért is figyelemreméltó, mert itt az ún. Huszita biblia szövegével találkozunk, ennek fordítói pedig, Tamás és Bálint, éppen egyéni újításaikról nevezeteseek; őket korai nyelvújítóknak is szokták nevezni. Ha pedig a *világ világa* kifejezés megvan mind a 13. századi Mária-siralomban, mind a 15. századi bibliafordításban, akkor ez a magyar egyházi nyelvnek bizonyára régóta kialakult kifejezése volt, mely már a Mária-siralom előtt is élhetett. A vers fenti részletének megszületéséhez persze a magyar nyelv lehetőségei is hozzájárultak, mivel ugyanabból az alapnyelvi töből mind a ’világosság’, mind a ’világmindenség’ jelentés, mind a *virág* levezethető (vö. ÚESz.). Kosztolányi (1931/1971: 123) nézete juthat eszünkbe: „*Nemcsak mi gondolkozunk: a nyelv is gondolkozik. Munkatársunk a nyelv, egyenrangú társszerzőnk*”.

A szóbeli hagyomány szerepét ERDÉLYI ZSUZSANNA Európa más tájain, így Dél-Olaszországban is földérintette. Calabriában egy írástudatlan idős asszony, Signora Matilda imák egész sorát mondta el neki, s utána érezhető volt megkönnyebbülése, hogy teljesítette feladatát: továbbadta azt a kincset, amelyet elődeitől kapott. ERDÉLYI ZSUZSANNA a következő fordulattal jellemezte ezt a magatartást: „Az írástudatlanok felelőssége”. Ehhez kapcsolódik az is, hogy egy 1283-as bolognai kódexben olyan imák szövegére akadt, amelyeket mind a magyar, mind az európai szóbeli hagyomány ismer (ERDÉLYI–VÁRHELYI 2011: 786). E kettős forrásanyag alapján fogalmazta meg nevezetes summázatát: „Magyarországon a szóbeliség őrizte meg a késő középkor nemzeti nyelvű vallási költészetéből azt, amit szerencsésebb országokban az írásbeliség is” (ERDÉLYI 1999: 776).

6. Befejezés. Arról, hogy mi a szó, és mi az írás, legtöbbet a költők tudnak. Ezért kitekintésként hadd idézzek tőlük néhány gondolatot. – „sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam” (Tinódi, 1554). – „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!” (Arany János). – „s az égre írj, ha minden összetört!” (Radnóti). – „S ha a Lehetetlent nem tudtuk lebírni, / Volt egy szent szándékunk: gyönyörüket írni” (Ady). – „Író az, akinek az írás nehezebben megy, mint másoknak” (Thomas Mann, de talán már Goethe is). – „Ki a költő? Az az ember, akinek a szavak fontosabbak, mint az élet” (Kosztolányi).

Kulcsszók: szóbeliség, írásbeliség, székely írás, középkori oklevelek, első magyar szövegek.

Hivatkozott irodalom

- ADAMSKA, ANNA 1999. The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia). In: MARCO MOSTERT ed., *New Approaches to Medieval Communication*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 1. Brepols, Turnhout. 165–190.
- ADAMSKA, ANNA – MOSTERT, MARCO eds. 2004. *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 9. Brepols, Turnhout, 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES 2019. Anyanyelvűség a középkori liturgiában. A Halotti beszéd és könyörgés műfaji kérdéseire. In: BARTÓK–HORVÁTH B. szerk. 9–17.
- BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES 2021. *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei. A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest.
- BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES – HORVÁTH BALÁZS szerk. 2019. *Írások a Pray-kódexről*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest.
- BENKŐ ELEK – SÁNDOR KLÁRA – VÁSÁRY ISTVÁN 2021. *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum (CMASE)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CHINCA, MARK – YOUNG, CHRISTOPHER eds. 2005. *Orality and Literacy in the Middle Ages. Essays on a Conjunction and its Consequences in Honour of D. H. Green*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 12. Brepols, Turnhout.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 1999. Visszatekintés. In: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Harmadik, bővített kiadás. Kalligram, Pozsony. 763–837.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA – VÁRHELYI ILONA 2011. „...századokon át paptalanul”. *Az archaikus népi imádságműfaj fogadtatástörténete*. Szent István Társulat, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY – HARMATTA JÁNOS 1997. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 145–162.
- HAADER LEA 2019. A meglepetések misszilizé – avagy újra Elena priorissza leveléről. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – TERBE ERIKA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet* III. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 419–430.
- HAJNAL ISTVÁN 2008. *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–62.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.
- HORVÁTH IVÁN 2015. *Ómagyar szövegei mint textológiai tárgyak*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS 1931/2005. A magyar irodalmi műveltség kezdetei. In: *Horváth János irodalomtörténeti munkái* 1. Szerkesztette KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 477–705.
- JAKÓ ZSIGMOND – MANOLESCU, RADU 1987. *A latin írás története*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Az ősmagyar kor. Helyesírás-történet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 101–105.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt? In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 116–122.
- KOROMPAY KLÁRA 2022. Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorium. (Ismertetés.) *Magyar Tudomány* 183/7: 949–951.
- Kosztolányi Dezső 1931/1971. Túlvilági séták 3. In: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 120–124.
- Kosztolányi Dezső 1994. Esti Kornél. Hetedik fejezet. In: *Kosztolányi Dezső összes novellája*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta RÉZ PÁL. Helikon, Budapest. 852–855.

- MADAS EDIT 1998. Középkori bibliafordításainkról. *Iskolakultúra* 98/1: 48–54.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Csokonai Könyvtár 25. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen.
- MADAS EDIT 2007. A szóbeliség és az írásbeliség határán. In: SZEGEDY-MASZÁK főszerk. 59–70.
- MADAS EDIT szerk. 2009. „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. (Bevezetés és vázlat)*. Irodalomtörténeti füzetek 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. ΑΓΑΘΑ XVII. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék. Debrecen.
- ONG, WALTER J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technologizálása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1971. Életem, emlékeim. *Valóság* 1971/6: 32–46.
- PAIS DEZSŐ 1971/2011. Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. In: ERDÉLYI-VÁRHELYI 107–111. (Folyóiratban: *Ethnographia* 1971: 364–367.)
- RANKOVIĆ, SLAVIKA – MELVE, LEIDULF – MUNDAL, ELSE eds. 2010. *Along the Oral-Written Continuum. Types of Texts, Relations and their Implications*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 20. Brepols, Turnhout.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2011. Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53: 479–501.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk., JANKOVITS LÁSZLÓ – ORLOVSZKY GÉZA szerk. 2007. *A magyar irodalom története* 1. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009a. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél két-nyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009b. Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék). *Magyar Nyelv* 105: 411–431.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele* 1. *Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2019. A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés. In: BARTÓK–HORVÁTH B. szerk. 97–110.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TARNAI ANDOR 1981. Szóbeliség – latinság – írásbeliség. In: TARNAI ANDOR – CSETRI LAJOS *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 11–26.
- TARNAI ANDOR 1984. „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TARNAI ANDOR 1989. A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 39–49.
- TÓTH PÉTER 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: MADAS szerk. 97–121.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. <https://uesz.nyttud.hu/index.html> (2023.04.10.)
- VARJAS BÉLA 1969. A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. In: CSAPLÁROS ISTVÁN – HOPP LAJOS – JAN REYCHMAN – SZIKLAY LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–128.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. „*Világ világa, virágnak virága...*” [Ómagyar Mária-siralom]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2007. A magyar líra első fennmaradt terméke. In: SZEGEDY-MASZÁK főszerk. 71–77.
- VIZKELETY ANDRÁS 2009a. Leuveni Kódex. In: MADAS szerk. 225.
- VIZKELETY ANDRÁS 2009b. Ómagyar Mária-siralom. In: MADAS szerk. 226–227.
- WOT. = *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. Szerk. RÓNA-TAS ANDRÁS – †BERTA ÁRPÁD. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba. 33–45.

Relationships between orality and literacy in Old Hungarian

The purpose of the present paper is to discuss a topic for which extant Hungarian manuscripts from the 11th–13th centuries cannot give much guidance at first glance, but comprehensive works and specialized papers from a variety of scientific disciplines could provide a good starting point. The first question that arises is related to the beginnings of Hungarian literacy. It is important to note that a Hungarian writing system of steppe-based origin – the so-called Old Hungarian script – existed before the adaptation of the Latin alphabet, since the 10th century. This system is preserved in the form of runic inscriptions in Transylvanian churches. An essential question on the language use of the Middle Ages is the inseparable relation between Hungarian orality and Latin literacy. This duplicity was especially present in charter writing, where the isolated use of Hungarian toponyms in charters written in Latin required some unique solutions. Regarding the oldest texts written in Hungarian (Funeral Sermon, Lamentations of Mary), a key element is the fact that these texts were not translations but adaptations of their Latin originals, pointing to a long practice of oral interpreting. The impact of the Lamentations of Mary persisted on the level of orality for centuries, in the form of archaic folk prayers.

Keywords: orality, literacy, Old Hungarian script, charters, first Hungarian texts.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem